

ZALECENIA I WSKAZÓWKI DLA RODZICÓW I WYCHOWAWCÓW DZIECI JĄKAJĄCYCH SIĘ

Opracowała : logopeda Ewa Pazdro

Pracując przez wiele lat w charakterze diagnosty i terapeuty mowy z dziećmi młodszymi i starszymi jąkającymi się, zrozumiałam, że istnieje potrzeba przytoczenia pewnych ważnych wskazówek dotyczących postępowania rodziców i nauczycieli w odniesieniu do dzieci jąkających się.

Na wstępie postaram się tylko w skrócie przybliżyć sam problem jąkania się.

Co to jest jąkanie?

Najczęściej oznacza powtarzanie, wydłużanie elementów wypowiedzi (dźwięków, głosek, sylab, słów) lub występowanie bloków („zacinać się”, bez wydawania żadnego dźwięku). Często obejmuje też wypowiadanie dodatkowych dźwięków lub słów (wtrąceń, słów wytrychów mających pomóc rozpoczęcie wypowiedzi lub przejść płynnie do dalszej części). Towarzyszyć temu mogą współ ruchy (ruchy oczu, nóg lub innych części ciała) lub napięcie mięśniowe (silne skurcze mięśni twarzy, szyi, klatki piersiowej lub inne). Jąkanie jest zwykle rozpoznawalne jako usilna próba wydobywania z siebie słów – w odróżnieniu od nie płynności mówienia, której doświadczamy wszyscy, a która oznacza wahania się i powtórzenia. Część jąkających się unika wypowiadania trudnych słów- więc nie zawsze można zorientować się, że te osoby jąkają się. Ukryte aspekty jąkania obejmują różne formy wycofywania się z aktywności społecznej, czego przyczyną są lęki, przeczuwanie pojawienia się nie płynności oraz inne negatywne uczucia związane z jąkaniem, takie jak: frustracja, złość, zakłopotanie, smutek, zmieszanie, wstyd, zażenowanie, napięcie, utrata pewności siebie i wiary we własne możliwości. Najgorszy w przypadku jąkania jest strach przed nim i przed reakcją otoczenia.

Przez wiele lat trudno było zdiagnozować w sposób jednoznaczny jąkanie występujące w poszczególnych grupach wiekowych. Do chwili obecnej, logopedzi posługują się nazewnictwem charakteru jąkania na podstawie zaobserwowanych symptomów.

Przyczyn jąkania jest bardzo dużo. Różni badacze problemu przypisywali decydującą rolę w etiologii jąkania różnym czynnikom. Ogólnie można je podzielić na cztery grupy:

1. teorie rozwojowe – jąkanie powstaje w okresie kształtowania się mowy na skutek specyficznych czynników, działającym w tym okresie na dziecko,
2. teorie organiczne- jąkanie jest wynikiem różnic konstytucjonalnych lub neurologicznych w centralnym układzie nerwowym,
3. teorie neurasteniczne – jąkanie jest nerwicą,
4. teorie psychologiczne – jąkanie jest reakcją nabytą (Chęciek, 19840).

Jąkanie to wynik działania wielu czynników:

1 .Predyspozycja

- słabość układu nerwowego,
- występowanie jąkania w rodzinie,
- opóźnienie rozwoju mowy i artykulacji.

2. Uraz:

- fizyczny,
- psychiczny – szok, przestrasz, nagła zmiana sytuacji dziecka (przedszkole, szkoła, urodziny rodzeństwa).

Do wymienianych najczęściej przyczyn należą: dziedziczenie skłonności do jąkania w formie niepełnowartościowego systemu nerwowego, przyuczanie dzieci leworęcznych poniżej 7 roku życia (tzn. z nieukończonym rozwojem mowy) do posługiwania się ręką prawą, ogólna niesprawność motoryczna, niedostateczna czynność jąder podkorowych, chwiejność układu wegetatywnego itp.

Reedukacja jākających się należy do najtrudniejszych problemów logopedycznych. Postępowanie logopedyczne zależne jest od wieku jākającego się. Chwatcew uważa, że jeżeli jākanie pojawiło się niedawno, tzn. nie dawniej niż przed 1-2 miesiącami, postępowanie będzie nieco inne niż z dziećmi jākającymi się od dłuższego czasu. Dziecko ,które zaczyna się jākac, należy w miarę możliwości odizolować od otoczenia i stworzyć mu takie warunki, aby nie odczuwało potrzeby rozmawiania, zwłaszcza w ciągu pierwszych kilku dni. Można je położyć do łóżka na ten czas pod jakimś pretekstem i środkami nasennymi utrzymywać w stanie drzemki. Zwracając się do dziecka, należy mówić wolno i cicho lub nawet szeptem i krótkimi prostymi zdaniami, aby sprowokować je do odpowiadania w podobny sposób. Przy takim postępowaniu jākanie na ogół zanika. Jeżeli dziecko wyraża sprzeciw i nie można go utrzymać w łóżku. Należy zapewnić mu maksimum spokoju, likwidując na pewien czas kontakty z innymi dziećmi oraz przeżycia mogące je podniecać. Według J. B. de Ouiros najłatwiej jest usunąć jākanie do 5 roku życia, tzn. w okresie, w którym się ono rozwija. Ouiros podaje zalecenia dotyczące czterech aspektów wychowania dziecka.

WSKAZÓWKI DLA RODZICÓW

ODNOŚNIE J Ą K A N I A PROGRAM REHABILITACJI PRZEWIDUJE 4 grupy zaleceń

1. Zalecenia dotyczące mowy dziecka

- Należy dążyć do tego, aby dziecko nie zdawało sobie sprawy ze swoich trudności w mowie.
- Zwracając się do dziecka należy mówić wolno i cicho lub nawet szeptem, krótkimi, prostymi zdaniami aby sprowokować je do odpowiadania w podobny sposób.

- Należy wykazywać cierpliwość słuchania dziecka. Należy dostarczać dziecku wzorców wymowy w formie komentarza do tego co mówi gdy np. widziało piłkę i jąka się przy wyrazie „pi”, należy powtórzyć wyraz nawiązując do tego o czym mówi. Mówimy powoli, płynnie żeby wyrazy zlewały się ze sobą.
- Nie należy dopuszczać do tego aby dziecko mówiło zbyt szybko.
- Wyrabiać nawyk powolnego mówienia przez wspólne oglądanie z dzieckiem obrazków, wspólne recytowanie wierszyków czy opowiadanie bajek.
- Jeżeli dziecko ma dobry okres i nie jąka się, należy je prowokować, aby mówiło jak najczęściej.

2. Zalecenia mające na celu przywrócenie wiary we własne siły

- Należy wyrabiać w dziecku jakąś czynność, którą dobrze wykonuje.; np. rysuje, gra w piłkę czy tańczy za którą będzie je można chwalić wobec rodzeństwa, kolegów oraz innych osób.
- Dziecko takie powinno mieć świadomość, że lepiej daną czynność wykonuje od innych.
- Dziecko jąkające nie powinno brać udziału w przyjęciach, zabawach i grach ze starszymi dziećmi, gdyż one mogą się wyśmiewać z nich.. Zabawy, w których uczestniczy dziecko powinny być kontrolowane przez starszych.
- Dziecko powinno mieć kontakt z przyrodą, a wakacje spędzać w miejscowości spokojnej, mniej zatłoczonej.
- Bodźce emocjonalne powinny być ograniczone i to zarówno przykre, jak i przyjemne.
- Należy zmniejszać do minimum karanie i poprawianie dziecka.
- Należy dążyć do utrzymywania dobrych stosunków rodzinnych, zapobiegać powstawaniu uczucia zazdrości do brata czy siostry.
- Dziecko powinno z umiarem korzystać z gier i zabaw wymagających konkurencji.

3. Zalecenia dotyczące zapewnienia dziecku stabilizacji jego życia emocjonalnego

- Dziecko nie powinno być świadkiem sprzeczek między rodzicami.
- Nie należy karać dziecka biciem, lecz pozbawiać je jakiejś przyjemności

/ zabawy czekolady itd./

- Dziecko powinno rozumieć, za co jest karane.
- Rodzice powinni pamiętać, że ich stan emocjonalny przenosi się na dziecko.
- Wszelkie komunikaty należy przekazywać dziecku w takiej formie aby nie wywoływać u niego podniecenia.

4. Zalecenia dotyczące zapewnienia dziecku usystematyzowanego i higienicznego trybu życia w celu wzmocnienia jego systemu nerwowego

- Ustalone godziny posiłków, zabaw, itp. powinny być respektowane.
- Dziecko powinno się kłaść wcześniej i spać około 10 godz. w ciągu doby.
- W miarę możliwości czas wolny spędzać na powietrzu.
- Dziecko nie powinno mieć zbyt dużo obowiązków, gdyż nadmiar ich wywołuje zmęczenie i zmusza do pośpiechu, a taki stan wzmacnia napięcie nerwowe.
- Spokój i uczucie zadowolenia zapewniają stabilizację życia emocjonalnego

Spróbujcie Państwo przyjrzeć się dokładnie jękanii. Zwróćcie uwagę, w jakich sytuacjach dziecko jąka się najczęściej. Jak się zachowuje, co robi, gdy ma trudności w mówieniu. Lepiej wtedy będziecie rozumieli dziecko i jego problemy. Obserwacja jękania sprawi, że Wasz stosunek do mowy dziecka stanie się z czasem bardziej spokojny i wyważony. Nie martwcie się. Dajcie do zrozumienia dziecku, że jego mowa nie sprawia Wam przykrości. Przypatrujcie się mu, gdy mówi i nie odwracajcie wzroku w chwili pojawienia się trudności. Dla Was nie płynność mówienia nigdy nie powinna być bardziej nieprzyjemna, niż dla Waszego dziecka. Dziecko obserwuje osobę, do której mówi. Widząc z troską twarz, oznaki zniecierpliwienia, słysząc rady i upomnienia, utwierdza się w przekonaniu, że jękanie jest czymś złym, a osoba nim dotknięta nie znajduje akceptacji otoczenia.

Jak reagować, gdy dziecko jąka się?

Bądź zdecydowany w postępowaniu. Reaguj na całość komunikacji, a nie na fakt jękania się lub nie płynności. Pomóż dziecku, by miało zaufanie do swego mówienia mimo nie płynności, a nie tylko, aby mówiło płynnie.

- Nie mów do dziecka : Nie jąkaj się. Gdyby mogło, nie jąkałoby się. Takie zalecenie tylko powiększa zakłopotanie, gdyż ono nie wie, jak zrobić, aby się nie jąkać.

- Nie strasz, nie bądź rozdrażniony i niecierpliwy, jeśli dziecko staje się coraz bardziej zaniepokojone i napięcie powiększa się. Będzie wtedy mówiło gorzej i nie znajdzie sposobu, aby tego uniknąć.
- Nie mów za dziecko i nie odpowiadaj za nie na pytania. To powiększa tylko niepewność, powoduje zawstydzenie i trudności, gdy w końcu musi samo mówić.
- Nie polecaj dziecku, aby powtórzyło, mówiło wolniej, pomyślało zanim powie lub też wzięło większy oddech. To wszystko powiększa zaburzenia i wkracza w spontaniczność mówienia, kierując uwagę na to jak się mówi, zamiast co się mówi.
- Reaguj tak samo wtedy, gdy dziecko jąka się i gdy mówi gładko. Reaguj na to co mówi, a nie jak mówi.
- Jeśli dziecko spieszy się mówiąc, jest nadmiernie podniecone i napięte, można powiedzieć: uspokój się, mamy przecież dużo czasu. To zupełnie coś innego niż: mów wolniej lub powiedz to spokojnie, nie zwracamy bowiem uwagi bezpośrednio na fakt mówienia. Mówimy tylko, że dziecko się spieszy, że jest podniecone. Są to bardzo ważne zalecenia w przypadku zwracania dziecku uwagi.
- Nie podkreślaj faktu, że dziecko mówi gładko. To może wywołać wrażenie, że kochamy je tylko wtedy, gdy mówi gładko, że mówienie płynne jest lepsze niż jękanie. Konsekwencją może być walka o płynność mówienia i wytwarzanie się poczucia, że otoczenie inaczej traktuje dziecko wtedy, gdy mówi ono płynnie, a inaczej, gdy się jąka. Ponadto dziecko może przenosić reakcje domowników na reakcję innych, obcych.
- Nie wsłuchuj się szczególnie uważnie w mowę dziecka, gdy ono się jąka. Bystre dzieci mogą to wykorzystać jako sposób na zwrócenie na siebie uwagi rodziców. Jakże mogą być tego konsekwencje? Jeżeli uważają się za odsunięte, to mogą zacząć się jąkać, aby być centralną postacią i ośrodkiem zainteresowania.
- Sami bądźcie przykładem dobrej wymowy. Zwracajcie się do dziecka, rozmawiając z nim, starajcie się mówić wolno i wyraźnie, dokładniej niż zazwyczaj wymawiając samogłoski.

- Opanujcie swoją ciekawość. Nie pytajcie o dalszy przebieg opowiadanego przez dziecko zdarzenia, gdy przerwało ono swoją wypowiedź z powodu zablokowania swoich narządów mowy. Skierujcie uwagę na coś innego. („A może chcesz się czegoś napić?”). Z czasem dziecko samo powróci do przerwanej wątku.
- Nie nakłaniajcie dziecka do publicznego mówienia, zwłaszcza wtedy, gdy nie ma ono na nie ochoty, wyraźnie broni się przed tym. Zmuszanie do wypowiadania pozdrowień („No, powiedz pani ładnie dzień dobry.”), czy innych zwrotów grzecznościowych a także zachęcanie dziecka do recytowania podczas uroczystości rodzinnych, stresuje dziecko, rodzi i potęguje lęk przed mówieniem.
- Na pytania dziecka odpowiadajcie umiejętnie. Weźcie pod uwagę jego poziom myślenia. Odpowiedzi mają być proste, ale wyczerpujące jego ciekawość. Te, które przekraczają możliwości intelektualne dziecka lub też są zbyt zdawkowe nie rozwijają jego zdolności poznawczych.
- Otoczcie dziecko miłością i nie tylko okazujcie mu tę miłość, ale mówcie, że je kochacie. W ten sposób zaspokoicie jego największą potrzebę psychiczną, dacie mu poczucie bezpieczeństwa, wiarę w siebie, złagodzicie przykre stany emocjonalne. Nie kłóćcie się nie rozwiązujcie swoich problemów w obecności dziecka. Dbajcie o spokojną atmosferę w rodzinie, pomimo szybkiego, nerwowego tempa życia. Nie możecie dopuścić do tego, aby Wasze dążenia do dobrobytu, zepchnęły na dalszy plan Wasze potrzeby duchowe i potrzeby duchowe Waszych najbliższych.
- Dbajcie o zdrowie dziecka. Dla zapewnienia zdrowia bardzo istotnym czynnikiem jest odżywianie. Nieracjonalne odżywianie doprowadza do wielu chorób. Niedobór witamin, mikroelementów zakłóca procesy fizjologiczne organizmu. Istnieją przesłanki, że niedobór wapnia, magnezu, miedzi może powodować jąkanie.
- Obserwujcie dziecko i starajcie się zapamiętać te sytuacje, w których mówi płynnie. Takie sytuacje stwarzajcie jak najczęściej. Wykorzystujcie je do rozwijania mowy. Zachęcajcie dziecko, gdy mówi płynnie, do opowiadania obrazków, bajek, wydarzeń z minionego dnia. Uczcie trudnej umiejętności, jaką jest wyrażanie swoich odczuć. Powiedzcie dziecku na przykład „Wiem, co czuję, gdy jest mi smutno – chce mi się płakać, ale nie wiem, co Ty czujesz, kiedy mówisz, że jesteś smutny.” Prowokujcie dziecko do częstego wypowiadania się na temat tego, co czuje. Postępując w ten sposób, lepiej je zrozumiecie. Ono z kolei stanie się bardziej śmiałe, otwarte, ufne.

- Nie stosujcie kar, ani nie rozpieszczajcie dziecka. Kiedy dziecko zauważy, że jest rozpieszczane, gdy jąka się, to zaczyna z tego korzystać. Żąda specjalnej uwagi, wyróżnienia go z pośród innych dzieci, domaga się na przykład nowej zabawki. Wie, że osiągnie to, gdy zacznie się jąkać. Może więc dojść do pogłębienia się niepełności mowy. Dziecko przyzwyczai się do omijania trudności, a nie do ich pokonywania. Tak samo, jak nagrody, nie są wskazane kary. Stosowanie ich powoduje narastający lęk przed mówieniem. Dziecko staje się nerwowe, agresywne, zamyka się w sobie. Rodzi się u niego poczucie niższej wartości, a nierzadko narasta wrogość do otoczenia. Mowa przez to znacznie się pogarsza.
- Pomagajcie dziecku w przezwyciężeniu problemów związanych z mówieniem. Nie usuwajcie ich z jego drogi. Jeśli dziecko na przykład obawia się robienia zakupów, nie posyłajcie go do sklepu z kartką, którą może tylko pokazać. Idźcie raczej z nim. W waszej obecności będzie się czuło pewniej. Wyręczajcie je w sytuacjach szczególnie kłopotliwych, ale powoli się wycofujcie z tego i stwarzajcie mu coraz więcej możliwości do mówienia. Z pewnością, kiedy pojawią się inne problemy, znając swoje dziecko, sami będziecie potrafili znaleźć najbardziej odpowiednie sposoby na ich rozwiązanie. Chwalcie dziecko i cieszcie się razem z nim, kiedy poradzi sobie w trudnej sytuacji.

O tych zasadach poinformujcie osoby będące w kontakcie z dzieckiem: rodzeństwo, dziadków, krewnych, sąsiadów.

Kiedy dziecko idzie do szkoły i wyrażnie się jąka, porozmawiajcie o tym z jego nauczycielami, gdyż zdarza się, że z powodu jękania dzieci są niewłaściwie oceniane, wyśmiewane przez klasę. Znając wcześniej problem dziecka, nauczyciel jest w stanie temu zapobiec.

Podobnie postąpcie, gdy Wasze dziecko idzie do przedszkola. Nie ma przeciwwskazań aby go tam posyłać. Jednak w drastycznych sytuacjach (dziecko płacze, nie chce chodzić do przedszkola i z tego powodu bardziej się jąka) pozostawcie je w domu.

WSKAZÓWKI DLA NAUCZYCIELI

Wielu nauczycieli nie wie, jak postępować z dzieckiem jękającym się. Nie pytają takiego ucznia w ogóle, a bywają wypadki, iż nauczyciel mówi uczniowi, że jąka się, bo nie przygotował się do lekcji. Koledzy często wyśmiewają się z niego i przedrzeźniają go. Dziecko jękające się zamyka się w sobie i wpada w przygnębienie.

- Nauczyciel powinien wytłumaczyć uczniom w klasie w czasie nieobecności dziecka, jakie trudności ma ich kolega w mówieniu i prosić ich, by swoim postępowaniem nie sprawiali mu przykrości, gdyż każdy ma jakąś wadę. Dziecko w wieku szkolnym zaczyna odczuwać krytykę innych, zaczyna uświadamiać swoją wadę i odczuwać niższość wobec kolegów. Należy zwalczać przejawy złośliwości ze strony innych dzieci jak też niepożądane odruchy współczucia. Nawiązywać w tym zakresie ścisłą współpracę z nauczycielami innych przedmiotów.
- Ocena ucznia jaskającego się, sprawdzanie jego wiadomości może się odbywać bez odpytywania go wobec klasy. W klasie uczeń może być pytany z recytacji, ponieważ wtedy nie jąka się. Dziecko może pisać odpowiedź na tablicy lub przygotowywać ją w formie pisemnej. Sposób pytania nie powinien zwracać uwagi kolegów. Należy pamiętać o tym, że powtarzające się niepowodzenia w mowie przy odpowiedziach pogłębiają brak wiary we własne możliwości. Nauczyciel nie powinien poprawiać ucznia, gdy on mówiąc jąka się. Przechodząc stopniowo do odpowiedzi ustnych należy zaczynać od odpowiedzi z ławki, zwłaszcza w zakresie przedmiotów humanistycznych wymagających dłuższej sekwencji słownej.
- Należy pamiętać, że mowa dziecka pozostającego w terapii logopedycznej będzie odbiegać od norm, przede wszystkim pod względem tempa (mówienie i czytanie płynne, śpiewne i powolne z nieznacznym przeciąganiem samogłosek). Taki sposób mówienia może wywołać protest ze strony nauczycieli i złośliwe reakcje ze strony kolegów z klasy. Jest to sytuacja przejściowa, którą – jako absolutnie konieczną w pracy terapeutycznej – trzeba dla dobra ucznia akceptować. Nie oczekiwać od ucznia natychmiastowej odpowiedzi, nie pomagać, nie okazywać zniecierpliwienia, gdyż uczeń jaskający się – wywołany do odpowiedzi – koncentruje się mniej na treści, a więcej na technice mówienia, musi rozluźnić się, opanować oddech, przygotować w myśli pierwsze zdanie. W sytuacji wystąpienia trudności w rozpoczęciu wypowiedzi przez ucznia wskazane jest, aby nauczyciel dopomógł rozpocząć ją przez wypowiedzenie wspólnie z uczniem pierwszej sylaby (w sposób naturalny) .
- Dla podniesienia samopoczucia dziecka w szkole, należy zachęcać go do wspólnej recytacji, chóralnego czytania i śpiewu (przy tych formach – jaskanie znika.

- Każdy, nawet najmniejszy sukces ucznia należy odpowiednio wykorzystać, nie unikać pochwał i zachęty, nie ujawniając jednak specjalnych intencji i nie podkreślając inności dziecka.
- Zachęcając do coraz śmielszych, publicznych wystąpień, nie dopuszczać do sytuacji ryzykownych, które grożą wstrząsem i trwałym urazem psychicznym (np. nieudany występ na akademii ogólnoszkolnej).
- Oszczędzając psychikę dziecka , trzeba go równocześnie hartować, wycofując się jednak natychmiast z tych sytuacji, którym dziecko nie może jeszcze sprostać.
- Jeżeli uczeń zadaje nauczycielowi pytania, dotyczące swej wady wymowy, nie należy go zapewniać, że jej nie ma, ale trzeba rozmawiać z nim w taki sposób, aby nie powiększyć uczucia niższości i wyjaśnić, że wiele dzieci ma podobne trudności wymowy i że są to często dzieci bardzo zdolne i inteligentne. Nauczyciel powinien mówić o zaletach i zdolnościach ucznia i zapewnić go, że jego wada wymowy nie ma związku z inteligencją i zdolnościami.
- Stosunek nauczyciela do dziecka jękającego się powinien być zawsze jednakowy i naturalny. Dziecko jękające się powinno czuć, że jest lubiane przez nauczyciela, ale ta sympatia nie powinna sprawiać przykrości innym dzieciom. Nauczyciel nie powinien nigdy wyróżniać tylko jednego dziecka. Dziecko jękające powinno czuć, że jest lubiane, ale jednocześnie należy od niego wymagać tego samego, co od innych uczniów, aby nie wywoływać wrogich reakcji kolegów.
- Nauczyciel nie powinien dopuścić, aby dziecko jękające się wykorzystywało swoją wadę wymowy jako pretekst do nieuczenia się. Gdy to występuje, nauczyciel musi porozmawiać z uczniem szczerze ale serdecznie i wytłumaczyć mu, że nie może tolerować takiego postępowania i że jękanie nie przeszkadza w uczeniu się.
- Mimo ścisłej współpracy Poradni z rodzicami, jest bardzo wskazana także współpraca wychowawcy z domem ucznia, wzajemne informowanie się o postępach, które dziecko robi w zakresie poprawiania płynności mówienia, o jego powodzeniach i niepowodzeniach.
- Poprawne zachowanie się nauczyciela ma duże znaczenie dla dobrych stosunków koleżeńskich i równowagi psychicznej dzieci.

Gdy dowiesz się, że dziecko chodzi na ćwiczenia logopedyczne, należy zorientować się , jakie są zasady terapii. W ten sposób odpowiednie techniki można zastosować też w klasie. Dopóki nie jesteś pewny, czy dziecko wie, że się jąka i zna to pojęcie, nie należy używać tego słowa. Można mówić o kłopotach przy mówieniu oraz o przeszkodach w wypowiedzi.

Bibliografia:

- Adamczyk. B. „Motywacja w terapii jękania”. Logopedia 1991r.
Balejko.A „, Porozmawiajmy o jękanii”, Białystok 1997 r.
Byrne R. „Pomówmy o zaciniui”. Przełóżył z j. Angielskiego dr hab. med. Zaleski Tomasz, PZWL 1989r.
Chęćek M. Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej MEN.
Kostecka W. „Pomoc logopedyczna dziecku jękaćacemu się”. Logopedia 26
Skorek E. „Z logopedią na ty”.
Sobocińska R.- logopeda z Zespołu Szkół Nr.24 w Toruniu.
Styczek I. „Logopedia” 1979r.
Tarkowski Z. „Jękanie, zagadnienia etiologii, diagnozy terapii i prognozy”.
Warszawa1987r.
Tarkowski.Z. „Jękanie wczesnodziecięce”. Warszawa 1992 WSiP